

.....
XIX - перша чверть XX ст.) // Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005. – 319 с.; 103. Шевельов В. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.; 104. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні. (Зовнішня історія української мови). – К., 2004. – 168 с.; 105. Крижановська О. Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII – на початку XX ст. – К.: Аквілон прес, 1998. – 134 с.; 106. Крижановська О.О. Історія масонства в Україні: Інформаційно довідковий словник / В.Г. Сарбей (відп. ред.); НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – 61 с.; 107. Крижановська О.О. Публіцистична та політична діяльність масонів України на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. Випуск VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003 р. – С. 92-104; 108. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 64-81; 109. Балаболъченко А. «СВУ»: суд над переконаннями // Вітчизна. – К., 1989. – № 11. – С. 157-179; 110. Семенко Ю. Наталя Павлушкова. – Мюнхен-Львів: «Червона калина», 1999. – 256 с.; 111. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. Toruń, 2004. – 752 s.; 112. Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). – Kraków: Arcana, 2000. – 600 s.; 113. Mkrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. – Warszawa: «DiG», 2000. – 330 s.

О.А. Коляструк

ПОВСЯКДЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЗА ДОБИ НЕПУ (ЗА ОПОВІДАнняМИ І ФЕЙЛЕТОНАМИ М. ЗОЩЕНКА)

1920-і рр. у свідомості пересічного українського історика зазвичай асоціюються з новою економічною політикою, політичною боротьбою в більшовицькій партії, з національним відродженням та українізацією. Вони справді були наповнені радикальними змінами в суспільно-політичній, соціально-економічній, культурно-національній сферах життя країни. Однак нерідко за характеристикою насиченої великими й важливими подіями історії поза нашим баченням і усвідомленням залишається звичайне щоденне життя суспільства. Натомість повсякдення так само є змістовною складовою історії, без бачення щоденних реалій, в яких відбувались події, перебігали процеси, стались факти й виявляли себе люди, без врахування цього так званого «історичного тла» картина відтворення минулого є неповною, відповідно, й розуміння його є не цілком адекватним.

Люди щодень виконують тисячі дій, не замислюючись над ними, не покликаючись до раціональних реакцій свідомості, не потребуючи спеціальних сторонніх рекомендацій чи застережень. Це «та сторона життя, в яку ми буваємо втягнутими, навіть не даючи собі звіту, – звичка чи навіть рутину» (Ф.Бродель), занурення в неї цілком природне. Повсякденний простір – це повітря нашої історичності. Адже кожна людина, пересічний громадянин чи політичний діяч відбувається у щоденній практиці, в ній вона виявляє свою сутність, в ній вона соціалізується з усіма своїми знаннями, досвідом, здібностями і талантами. У повсякденному житті в такий спосіб відбувається апробація політичних ідей і програм, планів і проектів, задумів і мрій. З огляду на це, повсякденність – дійсно «смісловий універсум» (за А.Шюцом), крізь який можна зрозуміти людину, її суть та історію. З огляду на це, актуалізація тем повсякденного життя на сучасному етапі розвитку історичної науки є цілком виправданою й необхідною.

І в українській історіографії історія повсякденності дедалі набуває все більшого визнання, її проблематика цікавить дослідників різних історичних епох, соціальних груп і регіонів, поглиблюється осмислення її теорії та методології дослідження [1; 2; 3]. Початковому аналізу піддані також і окремі питання джерельного забезпечення історії повсякденності [4; 5].

Щоденна історія наче й не залишає слідів: вона не карбується у спеціальних указах чи законах, не фіксується у програмах і промовах, як політична й державна історія; не кристалізується матеріальними здобутками в економіці та культурними пам'ятниками. Вона існує завжди, як повітря, вона непомітно триває, як час.

Натомість, за законами історичної науки, повсякденність може бути відтвореною лише на документальних підставах. Повсякдення багатоліке і тому має множинність способів вираження. Проте лише на перший погляд воно не має суворої й незаперечної документалістики. Якщо розглядати повсякденність як форму перебігу людського життя, то, по суті, всякий людський документ (текстовий, речовий, аудіовізуальний) може бути залучений у дослідженні як залишок минулого і носій інформації про нього. З огляду на це, джерела з історії повсякденності невід'ємні від загальноісторичних документів, як і сама повсякденність невід'ємна від подієвої історії. Натомість поживність дослідника повсякдення не означає, так

би мовити, його нерозбірливості або «всеїдності». Відбір ним свідчень та інформації про повсякдення зумовлений суворю джерелознавчою критикою.

У даній статті йтиметься лише про можливість залучення художньої літератури у відтворенні повсякденності інтелігенції 1920-х рр. на прикладі оповідань та фейлетонів М.Зошенка.

Загалом проблема художньої літератури як джерела історичної інформації не нова для істориків. У радянському джерелознавстві до літературних текстів історики ставилися переважно, як до ілюстративного урізноманітнення [6; 7]. Серед більшості істориків загальноприйнятим є закидання художній літературі її суб'єктивності, мовляв, авторські фантазії не можуть містити жодних історичних фактів. Але, вочевидь, літературний твір має корисність для історика не з огляду на фактографічну достовірність. Він є історичним джерелом «не в сенсі буквального сприйняття його фабули, а сам по собі, як факт, що знаменує ідеї і мотиви епохи. Змістом такого факту є його сенс, спрямованість і настроєність» [8, с. 80].

Зміщення акценту в історичному пізнанні з соціально-політичного на індивідуально-психологічне наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., зумовлене зростаючою недовірою до глобальних історичних реконструкцій, змусило таки істориків по-новому звернутись до художніх текстів [9, с. 38,40]. Так С.О.Шмідт звернувся до історії ментальностей, розглядаючи твори літератури як «джерело формування історичних уявлень» у масового читача, як цінний матеріал «для розуміння менталітету часу їх створення і подальшого побутування...» [10, с. 113]. М.К.Любарт визнавав право літератури бути «безцінним джерелом реконструкції уявлень, пов'язаних з шлюбом, сім'єю, вихованням дітей, внутрішньосімейних стосунків...» [11, с. 34]. Історики усвідомили, що література здатна «намацати» й зафіксувати реальність, вловлювати на позасвідомому рівні існуючі в суспільстві настрої задовго до того, як вони будуть систематизовані мовою науки і знайдуть відображення в історіографії [12, с. 67,73].

І.А. Манкевич вважає, що для історика художня література як джерело інформації може становити інтерес тільки у трьох випадках: по-перше, якщо текст є носієм унікальної інформації, незафіксованої в інших документах; по-друге, якщо його автор є безпосереднім свідком описуваних у творі подій; по-третє, якщо відомості про персонаж, що є у творі, підтверджуються джерелами іншого походження, у цьому разі літературний текст може бути використаний як ілюстрація до вже здобутих іншими науками знань, або як додаткове джерело доказів (або спростувань) наукових гіпотез, в тому числі, й стосовно історичного світобачення самого автора тексту [13, с. 22-23]. Вітчизняна дослідниця Н.І.Миронець категорично наполягає на визнанні за художніми творами бути історичним джерелом лише в тому разі, якщо їх автори були учасниками або сучасниками зображених у них подій чи явищ [14, с. 195].

На нашу думку, цілком особливого значення художня література набуває як джерело культурологічної інформації про повсякденне життя. Тим більше, що методологія його вивчення передбачає перенесення акценту з галузевого погляду на проблему в міждисциплінарне русло історико-культурологічного знання, при цьому «не замулює наукові поняття й історичні контексти, а, навпаки, додає нові рівні саморефлексії» [15, с. 5].

Для історика повсякденності художній твір вартісний з кількох причин. По-перше, завдяки розгорнутому (у часі і просторі) авторському опису характерів героїв, їх вчинків, норовів, світу ціннісних орієнтирів і моральних принципів вимальовується загальне уявлення про морально-психологічний клімат епохи, про притаманні їй життєві норми і аномалії громадського і приватного життя, про стандартні і виключні, прийнятні і девіантні поведінкові реакції різних соціальних верств (чи їх представників) у певних умовах, про їх емоційно-чуттєві переживання тощо. По-друге, присутній у художньому творі детальний опис матеріально-побутових умов життя і праці надається до відтворення цілісної образної конкретики предметно-речового оточення людей. У такий спосіб повсякдення набуває своєї «тілесності» у кількісному і якісному розумінні, у кольорі й об'ємі, у звучанні і пластиці, у плинності й мінливості. Завдяки такій «матеріалізації» повсякденного простору можна виявити в ньому типове і унікальне, масове і одиничне як на рівні побутовому (їжа, харчування, одяг, взуття), так і сенсово-аксіологічні пріоритети (світоглядні виміри, культурно-естетичні потреби). По-третє, розкриття внутрішнього світу героїв, аналіз їх емоційних переживань, спостереження за ходом їх роздумів, розвитком їх мрій і намірів, споглядання за їх віруваннями

і потаємними переживаннями сприяють розумінню духовної складової повсякденного життя, його ментальних складових.

Не заперечуючи доцільності використовувати художні тексти у відтворенні реалій повсякдення з вказаних позицій, зазначимо, що такий підхід є доволі традиційним: літературне джерело в такому разі лише доповнює, лише підтверджує, лише уточнює, лише ілюструє висновки історика-дослідника. Але літературний текст дає важливішу інформацію: не фактографічного унаочнення, а фактологічного змісту. Для роз'яснення вдамося до оповідань М.Зощенка про повсякденне життя радянського міста у перше післяреволюційне десятиліття.

Як засвідчує К.Чуковський, на середину 1920-х рр. М.Зощенко був одним з найпопулярніших письменників. Його гумористика припала до душі широким читацьким масам. Книжки його розкуповувалися миттєво, ледь з'явившись на книжковому прилавку. «Не було, здавалось, такої естради, де б не читалися перед публікою його «Баня», «Аристократка», «Історія хвороби» тощо. Не було, здається, такого видавництва, котре не вважало за потрібне випустити хоча б одну його книжку. ... причому чимало його повістей і оповідань перевидавалися знову і знову, і все ж ненаситний читацький попит зростав з року в рік» [16, с. 50].

Дворянин-інтелігент М.Зощенко став принадним для простого люду («публіки», «обивателів», «міщан») своїми оповідками про маленькі і смішні дрібниці, своїм влучним і жалючим сміхом, своєю манерою говорити від дійової особи її мовою-жаргоном. Втім, для юрби він був блазнем, сміхотворцем, майстром анекдоту, гостряком, пустуном [16, с. 51]. Не випадково в роздумах «Про себе, про критиків і про свою роботу» змушений був наголошувати: «Я тільки хочу зробити одне зізнання. Може, воно видасться дивним і несподіваним. Справа в тому, що я – пролетарський письменник. Вірніше, я пародіюю своїми речами того уявного, але справжнього пролетарського письменника, котрий існував би в теперішніх умовах життя і теперішньому середовищі... Я тільки пародіюю. Я тимчасово заміщую пролетарського письменника» [17, с. 17-18].

В історичному контексті про М.Зощенка цілком можна говорити як про «дзеркало більшовицького перевороту в Росії»: з вражаючою інтуїцією він шукав і знаходив своїх героїв у тій масі людей, котра визначилась тоді в суспільному житті, виходячи на поверхню і замішуючи повалені класи. Нагадаємо: «Собаке серце» Михайла Булгакова, «Чевенгур» і «Котлован» Андрія Платонова побачили світло тільки через шістьдесят років після написання, роман Євгена Зам'ятіна «Ми» був виданий на батьківщині майже через сімдесят. А Зощенко видавався так багато і відкрито, мав широке коло читачів і шанувальників [18, с. 133].

Час непу був дуже важким, багато хто збивався, спотикався, навіть падав, втрачаючи перспективу. Життя, що різко змінилось, створювало в повсякденній буденності епізоди, зовсім не схожі на ті, що виникали в роки громадянської війни, але натомість дуже подібні до дореволюційних. Одного разу М.Зощенко зі смутком зауважив: «Життя, як на мій мізерний погляд, влаштоване простіше, образливіше і не для інтелігентів» [17, с. 228]. Інтелігентам часто доводилося чути фразу: «Революція не по вашій мірці робилася». Іноді вона звучала інакше: «Революцію не роблять у чистих пальчатках». А потім стали говорити ще коротше: «Ліс рубають, тріски летять».

Слова «обростання», «розкладання», «переродження» позначали небезпеки, які чатували в повсякденному побуті. Зощенко міряв людей і життя високою міркою, вистражданою ним в його бойовій біографії, і невідповідність багатьох речей в побуті і норовах того часу цій мірці породжували його «сміх крізь сльози», його глибоку й гірку сатиру, що мала точну соціальну спрямованість. Зощенко належав до тих, хто вступив у жорстку боротьбу з пакостями життя [19, с. 94-95].

Талант М.Зощенка дозволив йому настільки проникливо побачити і, здавалось, простодушно відобразити дійсність, що настала після Жовтня, в її протиприродній перевернутості, ненормальності стосовно до живого життя, людських взаємин, здорового глузду. І в тих його оповіданнях (друкованих у масі гумористичних журналів), в яких ця «перевернутість» ставала самостійною сатиричною темою, виходив наперед вже не комічний «ефект відбиття» ситуації героєм-оповідачем, а погляд на дійсність самого М.Зощенка – як на оточуючу людину реальність, що обертається на ірреальність, фантазмагорію життя [18, с. 135].

Серед катастрофічних наслідків Жовтня було, звичайно, наступаюче всевладдя ідеології, тотальна просякнутість нею свідомості й побуту народу, що призвело до заміщення

соціалістичною ідеологією (в радянському варіанті) загальнолюдської моральності. Талант і серце Зощенка чутливо вловили цю хибну пагубну небезпеку для людських душ. І цей злободенний, войовничий, загально захватний фон, що став постійним в житті суспільства, відобразився зразу ж – але, природно, з антиідеологічною спрямованістю – у більшості оповідань Зощенка 20-х рр., органічно ввійшов до їх тексту і підтексту [18, с. 139-140].

М.Зощенко писав фейлетони від особи розповідача-обивателя, не від імені автора-письменника. Він, відповідно, користувався мовою своїх героїв. Він вважав їх мову адекватною реальності. Літературною мовою, яка відстоїть від життя, цю реальність, на його думку, не можна було передати.

Його мовний «строкатий бісер» (М.Горький) являв собою конгломерат, в якому пізніше лінгвісти знайшли безліч віртуозно змішаних «мовленнєвих складників» – селянську говірку, церковнослов'янські висловлювання, воєнну лексику, злодійський жаргон, вульгарну міську фразеологію, канцеляризми, іноземні слівця [18, с. 147]. Його герої ще не забули православної молитви, хоча й нахапалися газетних гасел. К.Паустовський називав ці явища «мовним сміттям», говорив, що коли чує їх, страждає від фізичного болю. Але ж це і була повсякденна лексика! Мова – дзеркало свідомості. Майстерно користуючись нею в своїх оповіданнях і нарисах, М.Зощенко не забував ніколи, що сама по собі ця мова простувата і що з неї можна без кінця видобувати безліч комічних і мальовничих ефектів саме тому, що вона така потворна, безглузда і смішна. Ця мова звучала тоді на базарах, в трамваях, у чергах, на вокзалах, в банях, вона була живою, свіжою, непідробною. Чутливий до слова К.Чуковський тоді вважав, що така мова може передати лише примітивність і душевну потворність, натомість М.Зощенко вважав, що вона може виразити і зафіксувати всю складність життя, найрізноманітніші й найбільш суперечливі її прояви. У простодушних і нехитрих за сюжетом оповіданнях М.Зощенко відобразилася величезна соціальна міграція, що змінила масову свідомість. Все зрушилось, але нічого не встановилося.

У документальній книзі «Листи до письменника» (1929) він писав, розмірковуючи над читацькою кореспонденцією: «Пролетарська революція підняла цілий і величезний пласт нових «неописуваних» людей. Ці люди до революції жили, як ходячі рослини. А зараз вони, художньо вміють писати і навіть складають вірші. ... У мене не було, звичайно, жодного бажання познущатися над неписьменністю моїх читачів. Я не заради сміху зібрав цю книгу. Я цю книгу зібрав для того, щоб показати справжнє і неприкрите життя, справжніх живих людей з їх бажаннями, смаками, думками» [17, с. 40,41]. І далі: «Уже ніколи не будуть писати і говорити тією нестерпною суконною інтелігентською мовою, якою чимало ще пишуть, точніше дописують. Дописують так, *наче в країні нічого не сталося*» [17, с. 53]. У нарисі «Література має бути народною»: «У нашій літературі надто багато уваги приділено «переживанню» й «перебудові» інтелігента і зовсім мало «переживанням» нової людини. У нас до цих пір іде традиція колишньої інтелігентської літератури, в якій переважно предмет мистецтва – психологічні переживання інтелігента. Слід розбити цю традицію тому, що не можна так писати, *наче в країні нічого не сталося*» [20, с. 92].

На жаль, сучасні розвідки про мову М.Зощенка-фейлетоніста обмежуються вивченням її нелітературності. Виявлення соціального коріння окремих складових цього сплаву не вело до висновків стосовно до соціально-демографічних змін в країні внаслідок революції.

У дрібних пристрастях міщанського мікросвіту, в несподіваних і диких курйозах «клопиного побуту» (К.Чуковський) М.Зощенко знаходив і демонстрував всім найнебезпечніші бацили, що отруюють життя і працю людей. «Нещодавно в нашій комунальній квартирі бійка відбулася, – йдеться у «Нервових людях». – І не те що бійка, а цілий бій... Бились, звичайно, від чистого серця. Інваліду Гаврилову останню голову ледь не відтяли» [21, с. 70]. Бійка учинилася через маленьку щіточку для чищення закопченого примуса. Вона виявилася важливішою за людину. Йоржик для чищення примуса правив бал, тому що найпростіших речей не можна було знайти. Такий «комунально-трамвайний» побут, така щільність (кучність) існування не могла не породити такої свідомості і такої повсякденної поведінки.

Але М. Зощенко не тільки таврує, не тільки викриває, його фейлетони і короткі оповідання – не тільки сатира. Він не тільки викривач. Його твори сповнені не тільки гнівом, а й любов'ю і співчуттям. Він у принизливих ситуаціях відшукує свідчення людяності, людськості: людині соромно в театрі роздягти пальто, тому що сорочка ледь відрізняється від пальто [22, с. 19]. Його герої – дрібні люди – це його співвітчизники, співгромадяни, їх велика

кількість, якщо не більша частина. Вони не тільки brutальні, а й підступні. Оповідання «Чесний громадянин», написане у формі «заяви начальнику губміліції», дає самопортрет раннього радянського «стукача»: «Дотримуючись, звичайно, платформи, повідомляю, що квартира №10 підозріла в смислі самогону, котрий, напевне, варить громадянин Гусев...». І наприкінці: «А ще, як чесний громадянин, повідомляю, що дівчиця Варка Петрова є підозріла і гуляща». І щоб до кінця домалювати моральний і правовий лик «чесного» радянського громадянина, Зошенко додає до його самопортрету такі рядки, звернені ним до начальника міліції: «Котрих вищевказаних осіб можете заарештувати або як знаєте» [22, с. 111].

Водночас, він вірить у них. У «Вогнях великого міста» письменник розповів повчальну притчу про те, як у мерзенно-грубому побуті один скандаліст і забіяка буквально переродився і став людиною, коли замість очікуваних ним зуботичин, ляпасів і сварок почув звернене до нього шанобливе слово і побачив поважний жест.

Надія Мандельштам у спогадах про письменника в 1970 р. писала: «Чистий і прекрасний чоловік, він шукав зв'язку з епохою, вірив широко проголошеним програмам, що обіцяли загальне щастя, вважав, що колись все ввійде в норму, оскільки прояви дикунства і жорстокості лише випадковість, а не сутність. <...> Більшість не побачили переходу від народної революції, жорстокої і дикої, до планової роботи машини. Схильні виправдовувати першу фазу перенесли своє ставлення на другу. Таким був і Зошенко. <...> На війні його отруїли газами, після війни – псевдофілософським варивом, матеріалістичною настоянкою для слабких душ» [23, с. 117].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Удод О.А. Про історію повсякденності // Борисфен. – 2000. – №4. – С.9-10; 2. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип.17. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – 494 с. – С.87-101; 3. Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти. – Х.: Курсор, 2008. – 122 с.; 4. Курьянович А.В. Проблемы истории повседневности новейшего времени: источниковая база // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Історія та археологія. – 2000. – №8; 5. Сальникова А.А. Источники по истории советской повседневности и проблемы их источниковедческой критики // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) // Матер. междунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докл. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С.286-297; 6. Миронец И.И. Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса) // История СССР. – 1976. – №1. – С.125-141; 7. Предтеченский А.В. Художественная литература как исторический источник // Вестник Ленинградского университета. – 1964. – №14. – С.76-85; 8. Гумилев Л.Н. Может ли произведение изящной словесности быть историческим источником? // Русская литература. – 1972. – №1. – С.73-82; 9. Румянцева М.Ф. Историческая наука и художественная литература: от модерна к постмодерну // История России XIX – XX века: новые источники понимания / Под ред. С.С.Секиринского. – М., 2001. – С.37-40; 10. Шмидт С.О. Художественная литература и искусство как источник формирования исторических представлений // Шмидт С.О. Путь историка. Избранные труды по источниковедению и историографии. – М., 1997. – С.113-115; 11. Любарт М.К. Семья во французском обществе XVIII – начала XX века. – М., 2005; 12. Соколов А.К. Социальная история, литература, искусство: взаимодействие в познании реалий XX века // История России XIX – XX века: новые источники понимания / Под ред. С.С.Секиринского. – М., 2001. – С.67-74; 13. Манкевич И.А. Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации // Обсерватория культуры. – 2007. – №5. – С.17-23; 14. Миронец Н.І. Поезія Юрія Клена (Освальда Бургардта) як джерело інформації про сутність тоталітаризму // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. – К., 1997. – С.195-205; 15. Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни. – М.: НЛЮ, 2002. – 320 с.; 16. Чуковский К. Из воспоминаний // Воспоминания о Михаиле Зошенко / Сост. Ю.В. Томашевского. – СПб.: Худож. лит., 1995. – 608 с.; 17. Сарнов Б. Случай Зошенко. Пришествие капитана Лебядкина. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 704 с.; 18. Рубен Б. Алиби Михаила Зошенко: Повествование с документами. – М.: Аграф, 2001. – 384 с.; 19. Слонимский м. Михаил Зошенко // Воспоминания о Михаиле Зошенко / Сост. Ю.В. Томашевского. – СПб.: Худож. лит., 1995. – 608 с.; 20. Жолковский А.К. Михаил Зошенко: поэтика недоверия. – м.: Школа «Языки русской культуры», 1999. – 392 с.; 21. Зошенко М.М. Нервные люди: Рассказы и фельетоны 1925-1927 годов. – СПб.: ООО «СЗКЭО», ООО «Изд. дом «Кристалл»», 2002. – 160 с.; 22. Зошенко М.М. Жертва Революции: Рассказы и фельетоны 1923-1924 годов. – СПб.: ООО «СЗКЭО», ООО «Изд. дом «Кристалл»», 2002. – 160 с.; 23. Мандельштам Н.Я. Вторая книга. – М.: Советский писатель, 1991. – 342 с.